

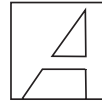
Божидар Андонов

**ТЕОРИЯ НА
ЦЪРКОВНОТО КРАСНОРЕЧИЕ**

София, 2011

Книгата се отпечатва с финансовата
помощ на фондация Konrad Adenauer.

Konrad
Adenauer
Stiftung

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде
размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изрич-
ното съгласие на „Изток-Запад“.

© Божидар Андонов, автор, 2011
© Издателство „Изток-Запад“, 2011

ISBN 978-954-321-870-7

Божидар
Андонов

ТЕОРИЯ НА ЦЪРКОВНОТО КРАСНОРЕЧИЕ

Рецензенти:

проф. д-р Николай МАДЖУРОВ

доц. д-р Лилия МЕТОДИЕВА

Посвещавам тази моя работа на скъпия ми и незабравим брат, ставрофорен свещеноиконом Станой Андонов (†2009), който до последното си издихание не престава да слави Бога и да благовести животворното Му слово в храма „Св. Александър Невски“, София.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР.....	11
УВОД.....	13
I. РЕТОРИКА	17
1. КРАТЪК ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД.....	22
1.1. Възникване и формиране в гръцката среда	23
1.1.1. Представители в Древна Гърция	26
1.1.2. Философите като реторици	31
1.1.2.1. <i>Аристотел – научна реторика.....</i>	<i>32</i>
1.2. Реториката в Римската империя	37
1.3. Реториката през Средновековието	41
1.4. Реториката през Хуманизма и Новото време	46
2. РЕТОРИКА И ТЕОЛОГИЯ.....	47
2.1. Използване на постиженията на реториката	49
2.1.1. Осъществяване на езиковата реалност	50
2.1.2. Да спечели одобрението на слушателите	50
2.1.3. Съобразяване с комуникативните условия	51
2.1.4. Импулс към диспут и диалог	51
2.1.5. Просвещаване	51
2.1.6. Образно мислене	52
2.2. Видове реч	52
2.2.1. Съдебна реч	53
2.2.2. Държавническа реч	53
2.2.3. Реч по даден повод или празник	53
2.2.4. Елементарни реторични инструменти	54
2.2.4.1. <i>Ориентация към педагогическата психология .....</i>	<i>54</i>
2.2.4.2. <i>Избор на правилната аргументативна форма.....</i>	<i>58</i>
2.2.4.3. <i>Емоционалност .....</i>	<i>58</i>
2.2.4.4. <i>Паралингвистична експресия.....</i>	<i>59</i>
2.2.4.5. <i>Езикови техники за представяне .....</i>	<i>59</i>
3. РЕЦЕПЦИЯТА НА РЕТОРИКАТА ПРИ ХРИСТИЯНСТВОТО.....	63

II. ОМИЛЕТИКА	67
1. ТЕОРИЯ НА ЦЪРКОВНОТО КРАСНОРЕЧИЕ	69
1.1. Реториката в служба на омилетиката	71
1.2. Понятие и задачи на омилетиката	81
2. ПРОПОВЕДАТА – КРАТЪК ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД	83
2.1. В християнската древност	83
2.1.1. Реториката в християнската омилетика – блажени Августин.....	86
2.1.2. Най-знаменитият проповедник на Изток – св. Йоан Златоуст	94
2.2. Съдържание на проповедта	100
2.2.1. Автентични източници	100
2.2.1.1. <i>Свещеното Писание</i>	100
2.2.1.2. <i>Творенията на светите Отци</i>	103
2.2.1.3. <i>Църковното учение</i>	104
2.2.1.4. <i>Богослуженията</i>	104
2.2.2. Помощни извори.....	105
2.2.2.1. <i>Житийната литература</i>	105
2.2.2.2. <i>Проповедническата литература</i>	105
2.2.2.3. <i>Светската литература</i>	106
3. СЛУШАТЕЛЯТ	107
3.1. Проповедта като послание	107
3.2. Проповедта като помощ за изграждане на живота ни	108
3.3. Диалогичният характер на проповедта	109
3.4. Модел на комуникацията	110
3.5. Адресатите на словото Божие	111
3.5.1. Способност и готовност за възприемане от страна на слушателите.....	111
3.5.1.1. <i>Комуникативно-теоретичен модел</i>	111
3.5.1.2. <i>Тежненията на епохата, актуалните и социалните настроения, възрастта</i>	114
3.6. Тип слушатели	116
3.6.1. Традиционни типологии.....	116
3.6.2. Типологичен модел на слушателите на проповедта	117
3.6.3. Проповед за всеки тип слушател.....	119

3.7. Преподаване на убеждения	121
3.7.1. За убеждението	121
3.7.2. Мненията като част от живота.....	122
3.7.3. Промяна на мнения.....	123
3.8. Форми за създаване на мнение	124
3.8.1. Конкретни начини на аргументация	125
3.9. Предаване на мнения	129
4. ПРОПОВЕДНИКЪТ	131
4.1. Личните, институционалните и теологичните изисквания	132
4.1.1. Самооценката и оценките на другите.....	132
4.1.2. Обратната връзка като помощ за възприемане.....	132
4.1.3. Самооценка.....	135
4.2. Служение и проповед.....	136
4.2.1. Словото Божие – проповедта – теологията.....	138
4.2.2. Проповедникът като теолог.....	140
4.2.3. Проповедникът като оратор.....	145
5. СТИЛ И ЕЗИК НА ПРОПОВЕДА.....	145
5.1. Говорни бариери	148
5.2. Невербално говорене	149
5.3. Езикът на проповедта	151
5.3.1. Научен обзор на работата с езика.....	151
5.3.1.1. <i>Лингвистични перспективи</i>	152
5.3.1.2. <i>Основополагащи разсъждения върху структурата на езика</i>	152
5.4. Области в съвременното езикознание	154
5.5. Произнасяната реч не е прочитане на писмен текст	160
5.5.1. Народностен дух на проповедта	162
5.5.2. Корелацията език–съдържание	162
5.5.2.1. <i>Семантичното насищане</i>	162
5.6. Кондиционирането на религиозния език	165
5.6.1. Примерът на Свещеното Писание	167
5.6.2. Разказът – форма за ново кодиране в проповедта	172
5.6.3. Метод за ново кодиране на религиозните понятия	172
5.6.3.1. <i>Модел на учене</i>	173
5.6.3.2. <i>Методическите етапи</i>	173

5.7. Верифицирането на религиозното понятие.....	176
5.7.1. Заемки от разговорния език	177
5.7.2. Омилетичните средства за онагледяване	179
5.7.3. Метафорите като езикови реалности	182
5.7.3.1. Учението на Аристотел за метафората	183
5.7.3.2. Съвременното проучване на метафората	185
5.7.3.3. Метафорите и религиозният език	188
5.7.4. Агиографията като езикова помощ.....	190
5.7.4.1. Теологичната особеност на светеца	190
5.7.4.2. Агиографията и проповедта.....	192
6. ПОДГОТОВКА НА ПРОПОВЕДАТА	195
6.1. Далечна подготовка	195
6.1.1. Събиране на материал.....	196
6.1.2. От библейския текст към проповедта	196
6.2. Близка подготовка – от материала към проповедта	201
6.2.1. Структуриране на материала за проповедта.....	201
6.2.1.1. <i>Методът на изразяване като</i> <i>креативна стъпка при избор на материала .....</i>	<i>203</i>
6.2.1.2. <i>Изграждане на проповедта –</i> <i>конципиране с оглед на слушателя .....</i>	<i>205</i>
6.2.1.3. <i>Началото на проповедта .....</i>	<i>206</i>
6.2.1.4. <i>Опровержението .....</i>	<i>213</i>
6.2.1.5. <i>Използването на религиозната истина .....</i>	<i>214</i>
6.2.1.6. <i>Влияние върху душевността .....</i>	<i>215</i>
6.3. Непосредствена подготовка	220
6.3.1. Разработване на материала с оглед на поставената цел...	220
6.4. Омилетичните семинарни упражнения	222
7. ПРОПОВЕДАТА	
ПРИ РАЗЛИЧНИТЕ БОГОСЛУЖЕНИЯ И СЛУЧАИ	223
7.1. Проповедта по време на светата Литургия	224
7.1.1. Връзката между проповедта и светата Литургия.....	224
7.1.2. Проблематиката „вяра–живот“	227
7.1.2.1. <i>Обществената значимост на проповедта .....</i>	<i>227</i>
7.1.2.2. <i>Различната символика .....</i>	<i>228</i>
7.2. Проповед при определен повод и случай.....	229
7.2.1. Понятието „проповед при определен	
повод и случай“	231
7.2.1.1. <i>Употреба на това понятие .....</i>	<i>231</i>

7.2.2. Рамковите условия на този вид проповед и обичаите.....	235
7.2.3. Проповедта при определен повод и случай.....	239
7.2.3.1. Проповедта при кръщение.....	239
7.2.3.2. Проповедта при венчание.....	243
7.2.3.3. Проповедта при погребение.....	244
7.2.3.4. Проповедта при празници на дружества.....	245
8. САКРАЛНОТО ПРОСТРАНСТВО	
КАТО МЯСТО НА ПРОПОВЕДТА.....	246
8.1. Особеното на сакралното пространство.....	248
8.2. Основните теологични елементи на сакралното.....	253
8.3. Влияние на сакралното пространство върху проповедта.....	255
9. МЕДИЙНА ОМИЛЕТИКА.....	259
9.1. Медиите от гледна точка на Църквата.....	259
9.2. Обществените комуникативни средства като културна форма.....	262
9.3. Благовестие на словото Божие чрез медиите.....	263
9.3.1. Благовестието по радиото и телевизията.....	264
9.3.2. Проповедта в сферата на радиото и телевизията.....	269
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	273
СЪКРАЩЕНИЯ.....	276
ЛИТЕРАТУРА.....	277

ПРЕДГОВОР

С настоящата научна разработка се цели да се подпомогнат в тяхната дейност бъдещите светски и църковни оратори, както и онези, които са скептично настроени към съвременната реторика. Тя се обръща също и към тези, които макар да са запознати с реторичните изследвания, не успяват да изградят мост към църковното красноречие.

С други думи, настоящата работа не само дава информация за състоянието на проблема, но същевременно се стреми да покаже как някои съвременни изследвания биха могли да бъдат ползвани при подготовката на църковни и на светски оратори.

Авторът напълно осъзнава, че в предлагания обем не могат да бъдат изложени изчерпателно теорията на омилетиката и проблемът за взаимодействието между реторика и омилетиката. Но с настоящата работа се цели да се даде научна информация в тези области на читателите, които търсят помощ и ориентация сред разностранните и сложни въпроси на връзката между ораторската реч и църковното красноречие, на студентите, които се подготвят за свещенослужители и учители по религия, но и на онези, които не винаги имат възможност за връзка с богословската наука, като им предлага стимули за собствени проучвания.

Този труд не би бил реалност без научното сътрудничество с моя колега проф. д-р Людвиг Мьодл от Людвиг-Максимилиановия университет в Мюнхен, проф. д-р Улрих Кропач и д-р Клаус Кьониг от Университета в Айхщет, д-р Елеоноре Кайзер от Университета в Регенсбург, на които изказвам моите най-искрени благодарности.

Сърдечни благодарности отправям също и към колегите ми от Института за православно богословие към Людвиг-Максимилиановия университет в Мюнхен, проф. д-р Костантин Николакопулос и проф. д-р Атанасиос Влецис, които ми помогнаха в научните търсения в тази област.

Не бих искал да пропусна да благодаря за съветите на многуважаваните ми колеги проф. протопрезвитер д-р Николай

Шиваров, проф. д-р Иван Желев, доц. д-р Иван Христов от Богословския факултет на СУ, на доц. д-р Лилия Методиева, ръководител на катедра „Реторика“ при Философския факултет на СУ, признат специалист по история на реториката и член на Управителния съвет на International Society for the History of Rhetoric, както и на колежката Венета Дякова.

Благодарности от сърце отправям и към Ксения Фербер за моралното и материалното подпомагане при търсенето и изследване на научните публикации по темата.

Моите благодарности са отправени и към всички, които с едно или друго допринесоха и подпомогнаха осъществяването на тази моя научна разработка.

Не на последно място е моята голяма благодарност към децата ми – д-р Ангелина Андонова и Йоан Андонов и моя добър приятел-д-р Андреас фон Белов, ръководител на задграничното бюро на германската фондация „Конрад Аденауер“ в София.

София, Възкресение Христово, 2011 г.

УВОД

Може би много от студентите богослови преди да започнат да се занимават с омилетика, т.е. с богословската наука за църковното красноречие, не са разсъждавали по въпросите на ораторското изкуство и са мислили например следното:

„Аз така или иначе мога да говоря. Докато дойде време да се възползвам от омилетиката, ще минат години, т.е. докато се наложи да подготвям и произнасям проповед, да чета доклад или да преподавам, дотогава ще усъвършенствам говора си. Засега е важно да натрупвам знания, да мисля за съдържанието, а правилата и формата за предаване на съдържанието ще усвоя по-късно“.

Но те се заблуждават, защото не може да се преподаде правилно едно съдържание без реторични правила и форма; дори мистичното вдъхновение търси начин за изразяване.

Реторичните правила определят и формата, а формата е синкретична със съдържанието. Ако променим формата, тя ще промени нюансите в съдържанието. Вярно ли е това твърдение? Ще се опитаме да обосновем изложената теза. Но преди да се занимаем с теорията за църковното красноречие, т.е. с научната дисциплина омилетика, ще направим кратък исторически преглед на реториката. Ще се спрем и на често дискутирания въпрос за взаимоотношението на омилетиката и реториката, църковното красноречие и ораторската реч.

Има две методически отправни точки за това: от една страна, да се направи опит за систематично определяне на отношенията им, а от друга, да се прецизира проблемът за класификацията на двете величини. Единият път изхожда от реториката – това означава, че той поставя въпроса за значението на оратора и проследява условията на речта с „религиозно съдържание“, т.е. която наричаме проповед. Другият път изхожда от понятието за проповедта, което е теологично легитимирано, и поставя въпроса за принципните възможности да се прибегне до т.нар. помощни науки. При това помощта на реториката като наука по принцип е

също толкова проблематична или безпроблемна, колкото и тази на психологията например.

Естествено, не е възможно тук да постигнем повече от набелязването на няколко основни проблема. Този наш избор е определен от три съображения: (а) нямаме намерение да изложим класическата реторична наука за формата на речта в различните ѝ проявления. По-скоро става въпрос за (б) излагане и обобщаване на такива възгледи и интенции, които биха ни помогнали да изясним *проблематиката на речта и ситуацията на оратора и слушателя*. Тук в центъра на вниманието е речта, но не бива да има съмнение, че (в) въпросът за проповедта е това, което ни насочва към проблемите на реториката, респ. ораторската реч.

Нямаме за цел да представим една завършена „система“ на църковното красноречие. Водещо е по-скоро намерението ни (от гледна точка на различните „подходи“, които отчасти се пресичат, и връщайки се към старите и новите възгледи) да покажем на бъдещите *проповедници* по какви следи могат и трябва да вървят днес реторическите и омилетичните размишления в интерес на *слушателя*.

Винаги, когато имаме за цел да предизвикаме въздействие чрез езика, си служим с реториката. Чрез нея се обмисля езиковият процес, разсъждава се както върху съдържанието, така и върху неговото осъществяване. Това начинание не е толкова безпроблемно, колкото звучи на пръв поглед. Защото историята на реториката може да ни се покаже и като главата на Янус – едната страна кореспондира, но същевременно противоречи на другата. С други думи, едната страна, езиковият процес, е мястото на намиране на истината, медиум на истината, която става въздействаща, и не може да се отдели от съдържанието – това е реториката като осъществяване на истината и нейното съобщаване. Другата страна е пълна противоположност на първата: в самата реторика езиковият процес се разглежда като отделен от съдържанието, става самостоятелен като учение за формите и фигурите, манипулира се като инструмент, превръща се в „машина за убеждаване“ – реториката като външен блясък може да се излее във всяко съдържание.

Ако изходим от това, че хипотетично трябва да се прави разлика между тема и израз, макар че темата никога не може да съществува без своя израз, реториката се занимава с тенденциоз-

ното премахване на това различие, за да може темата да намери пълен израз, без да бъде променена или съкратена. Именно тук се вижда дълбоката връзка между мисълта и езика.

Разбрана така, реториката наистина не е всичко, но е условие за възможността на всяка култура, на всяко общество да се разбира със самото себе си, условие за възможността да се занимаваме с историята или настоящето, с традицията или с отхвърлянето ѝ. Това важи за обществото като цяло, както и за всяка група вътре в него.*

В противовес на мнението, че реториката, за разлика от съдържанието, е нещо външно, от което можем да се откажем, или е просто въпрос на вкус, може да се изтъкне аргументът, че в реторичната перспектива се крие съдържателна позиция. Как иначе да си представим, че именно съдебната реч и науката, две основни дидактически ситуации, са изходните точки на западната реторическа традиция? При това характеристиката на съдържанието не е в диктатът на правилното, което ни прави безгласни, а откриването на път, на преценка, разкриването на аргументи „за“ и „против“, за да може слушателят да прозрے на каква позиция е, дори тя да бъде различна от тази на оратора. Това не променя факта, че ораторът се стреми да убеждава.

И накрая, църковният оратор не само иска да каже онова, което е било вчера. Ако той разбира себе си като благовестител на словото Божие, а не като завеждащ архиви, ще се стреми да помогне на слушателите си да направят следващата стъпка, т.е. ще иска да им покаже онова, което още не е, но може да стане. В този смисъл дори на най-обикновената реч е присъща онази черта, която прониква в утрешния ден, в отвъдното, и трябва да бъде доловена от слушателя. Това е присъщо на всяка проповедническа ситуация, колкото и особено да изглежда.

Този, който говори по случай рожден ден, посочва пътя за следващата година от живота; този, който държи траурно слово, говори за вярата ни в отвъдния свят и как би следвало да живеем без починалия; този, който изнася реч по случай покръстването на българите при цар Борис I, иска да покаже значението му за нашето настояще и бъдеще, че то е част от историята ни; а този, който държи неделна проповед, мисли за бъдещето на слушате-

---

* Срв. *Adorno, Theodor. Negativer Dialektik*, Berlin, 2006, 63 ff.

лите си. А и проповедта не е реферат. Това проличава не на последно място от езиковата ѝ структура. Тези особености придават на проповедта динамика и цвят.

I. РЕТОРИКА

Класическата римска реторика, например тази от времето на прочутия оратор Цицерон, чиито речи „се разглеждат като истински образец на класическото живо реторично слово на античността“*, се движи в орбитата на Новия Завет от времето на св. апостол Павел** и много по-късно (с радикални промени в предпоставките) в християнската орбита на блажени Августин.

Афинитет между християнството и реториката се заражда преди всичко поради това, че към християнските богослужби, за разлика от безмълвните жертвени култове на античността, спада устната реч, а именно, проповядването и тълкуването на Свещеното Писание.

Според кн. *Деяния на светите апостоли* апостолите Петър и Йоан отговарят по следния начин на забраната на Синедриона да проповядват: *Ние не можем да не говорим за онова, що сме видели и чули* (Деян. 4:20)***.

Това свързване на проповедта като публична реч и на реториката като учение, дава импулс, така че през Средновековието проповедта в храма е почти единственото място на публичната реч****.

---

* Василев, К. Красноречието, София, 1989, с. 91.

** Срв. *Nikolakopoulos, K.*, *Καινή Διαθήκη και Ρητορική Τά ρητορικά σχήματα διανοίας στα ιστορικά βιβλία τής Καινής Διαθήκης*, Katerini, 1993; *Staub, W.* *Die Bildersprache des Apostels Paulus*, Tuebingen, 1937; *Schneemelcher, W.*, *Das Problem der Sprache in der Alten Kirche*. – In: *Ders. Gesammelte Aufsätze zum Neuen Testament und zur Patristik*, hg. v. *W. Bienert/K. Schaeferdiek*, Thessaloniki, 1974; *Wuellner, W.H.*, *Der Jakobusbrief im Licht der Rhetorik und Textpragmatik*, –In: *LingBibl* 43 (1970) 60; *Wilder A.*, *The Language of the Gospel. Early Christian Rhethoric*, New York/Evanston 1964, s. 10.

*** Срв. *Wilke, C.G.* *Die neutestamentliche Rhetorik. Ein Seitenstueck zur Grammatik des neutestamentlichen Sprachidioms*, Dresden und Leipzig, 1843.

**** Срв. *Zerfass, Rolf.* *Grundkurs Predigt I*, Duesseldorf, 1997, s. 35.

Също и за нецърковната публична реч след Средновековието, античната реторика запазва своята определяща сила (тя е в центъра на тривиума *граматика–реторика–диалектика* и е основна дисциплина в университетите и висшите учебни школи) чак до настъпване на Новото време.

Имануел Кант (1724–1804), Георг Хегел (1770–1831) и Волфганг фон Гьоте (1749–1832) обаче изключително остро атакуват реториката в смисъла на „*ρητορικὴ τέχνη*“. Те така грубо критикуват тази област, че с изключение на някои единични процеси в последното столетие, едва през втората половина на ХХ в. се събужда отново интересът към ораторското изкуство, респ. към реториката като наука за това изкуство*.

Волфганг фон Гьоте не пропуска да изрази протеста си чрез словата на Фауст:

*Не чувствуваш ли, няма да успееш –
не блика ли във твоите гърди,
не можеш никога да завладееш
сърцата на слушателите ти! ....*

*Недей търси успеха лесен,
за смях и срам не ставай шут,*

*Гласът правдив на разум честен
и в проста реч ще бъде чут!*

*Щом искаш да говориш прямо,
защо ще дириш думи само?*

*Да, зная – вашите слова изкусни,
изтънко що различават мисълта,
са като есенния вятър пусти,
когато шушне в мъртвите листа**.*

Имануел Кант разширява критиката към красноречието и към цялата реторика като „изкуство на опаковката“ и ѝ дава характеристика на маскировъчно изкуство***.

* Срв. *Rothermund, Joerg. Der Heilige Geist und die Rhetorik. Theologische Grundlinien einer empirischen Homiletik. Guetersloh, 1984, 14–22.*

** Гьоте, Йохан Волфганг. Фауст, IV изд., София, 1957, 40–41.

*** Срв. *Kant, Immanuel. Kritik der Urteilskraft, Werke in sechs Bänden. W. Weischedel (Hg), Bd.V, Darmstadt, 1957, s. 430.*

Разграничението, което Кант прави тук и поставя в основата на оценката си, не е нито естествено, нито случайно. Реториката се стреми, излагайки дадена тема, да създаде определена нагласа. За Кант само първото намерение заслужава внимание, т.е. реториката като умение да се говори добре е достоен за поздравление опит да се говори по предварително зададена тема с добре подбрани думи. Но като ораторско изкуство, което по елементарен начин направлява волята на слушателя – „да се мами чрез красива привидност“* тя изглежда като опасна дързост. В това разграничаване и свързаната с него оценка проличава значителна липса в историята на много европейски държави, а именно институционалната предпоставка за развитието на ораторското изкуство, живата парламентарна демокрация.

Всяка реч, всеки оратор иска да въздейства на слушателя. Ако се търси само „техника за въздействие“, реториката се превръща в манипулация. За да достигне до центъра на реторическата проблематика – до взаимовръзката между реторика и етика, трябва да се поставят въпросите: какво, по какъв начин, с каква цел, за кого и защо трябва да се постигне?

Verba movent („Думите въздействат“), т.е. трябва да въздействат – това знае всеки и все пак не е ясно на всеки. Можем да илюстрираме (първия аспект и пренебрегвайки други аспекти) чрез езиковите форми на проклятието и на благословията чрез формулировката на пожеланията, с думата на заклинание, която иска да призове или да промени действителността.

„Думите въздействат, ние знаем това, почувствали сме го със собственото си тяло. Те могат да подготвят война, да станат причина за нея, думите не винаги подкрепят мира. Словото в ръцете на демагога, на проникателния тактик или на опортюниста може да причини смъртта на милиони. Група граждани, класифицирани по определен начин, може чрез думи да бъдат подложени на унищожение. Да споменем само думата: евреин. Утре това може да е друга дума, например думата християнин или атеист, комунист, конформист или неконформист“**.

Ораторът назовава онова, което иска да постигне с речта. Твърде лошо е, ако той има намерение да го постигне, без слуша-

---

* *Ibid*, s. 430.

** *Otto, Ger. Predeigt als Rede*, Stuttgart, 1976, 38–39.

телят да осъзнае въздействието. Тогава проличава амбивалентността на онова изречение, с което Валтер Йенс – опирайки се на Аристотел – дава решаващата характеристика на речта, а именно, че когато не е насочена към убеждаване, тя е в противоречие със самата себе си*.

Съвременната ни история, чийто ход е повлиян значително от почти демоничното умение на отделни политици да убеждават, като че ли впоследствие потвърждава присъдата на И. Кант. Наистина би трябвало да се зададе въпросът дали един народ, който не е бил възпитан при обществен спор да съпреживява и участва в създаването на политическа воля, трябва да се излага беззащитно на волята на първия, който успее да постави в своя услуга благоразположението и изкуството на словото, патоса, иронията и изпълнената с омраза страст?

1. КРАТЪК ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД

Още в древността** реториката се определя като учение за изкуството (ars, τέχνη)*** и по-рядко като наука (ἐπιστήμη). В това се крие едно двойно разграничаване, защото τέχνη има място едновременно в противопоставянето на τύχη (случайност) и φύσις (природа). Тази локализация характеризира първоначалния смисъл, първоначалната интенция на τέχνη-еманципация,

* Срв. *Jens, Walter*. Die christliche Predigt: Manipulation oder Verkuendigung? – In: *Republikanische Reden*, Muenchen, 1979, 13 ff.

** По-подробно за историята на старата реторика вж. *Kroll, W.* Art. „Rhetorika“, – In: *RE Suppl. VII*, Stuttgart, 1940+1958, sp. 1039–1138; *Buchheit, V.* Historische Einfuehrung in die antike Rhetorik, Muenchen, 1961.

*** *Аристотел* разбира реториката като τέχνη и я дефинира по следния начин: Ἐστὼ δὴ ἡ ῥητορικὴ δύναμις περὶ ἕκαστον τοῦ θεωρῆσαι τὸ ἐνδεχόμενον πιθανόν = нека риториката да е способност във всеки един случай да виждаме възможните начини за убеждаване“ (*Rhetorica I*, 2, 1355, b 25); *Квинтилиан* дефинира реториката като „bene dicendi scientia“ (наука за доброто говорене). Той подлага на проверка всички тогавашни възражения срещу наименования на реториката като „ars“ и сумира следното понятие: „Rhetorice ars est bene dicendi, bene autem dicere scit orator“/II, 17/ (Реториката е изкуство да се говори, но да говори добре знае ораторът.)

освобождаване от природните стихии, от съдбовните случайности; това се стреми да постигне τέχνη, учението за изкуството.

Възниква въпросът дали и ρητορική τέχνη взема участие в този стремеж към еманципация.

Естественият ред не е непременно справедлив ред и случайните решения не са безотговорни решения. Случайността и произволът са по-скоро атрибути на деспотичното господство. Неслучайно формирането на реториката произхожда от една определена историческа ситуация – началото на гръцката демокрация с критиката ѝ към деспотичното господство на отделни хора или на обществени групи. Към критиката на случайното се прибавя и критиката на „естествените дадености“. Тази критика се осъществява чрез медиума на речта и отговора на речта, реализира се в процеса на комуникация на свободните граждани на πόλις-а. Така обучението в свободното слово става предпоставка за участие в политическата отговорност. Трябва да имаме предвид тези взаимовръзки, за да оценим правилно възникването на реториката. Стремежът към еманципация, който лежи в основата на изкуството и науката, търсенето на справедливост, което се противопоставя на произволния деспотизъм, доверието в себе си, политическата отговорност – това, може да се каже, са етическите импулси за възникването на реторическата практика. На тази практика е трябвало да служи теорията. Така че първоначално тя също е имала за основа етичната отговорност. Затова нищо не е по-разграничаващо се от първоначалния έθος от реториката като изкуство и техниката на говорене и суетното представяне на реторични произведения на изкуството.

Преди да се спрем на въпросите за условията и правилата при подготовката на речта, ще се опитаме, първо, да хвърлим поглед на кратко върху историята и основните положения на старата реторика, а след това и върху системата на модерната реторика, която отчасти се основава на старата реторика.

1.1. Възникване и формиране в гръцката среда

Реториката не е кабинетна дисциплина и не възниква на писалищното бюро. Тя се нуждае от определени условия, което ни кара да се замислим над въпросите: с какво трябва да се съобра-

зявам, когато казвам нещо на другите, как мога да им повлияя и др.

Човек се научава да борави с меч тогава, когато трябва да се защитава или има намерение да напада. Изкуството да се бориш с думи и да убеждаваш другите се изучава тогава, когато състоянието при даден проблем изисква умение да говориш убедително. И колкото повече успехът зависи от речта, толкова по-необходимо е да се усвои умението да се говори, за да се избягват грешките. Така в средата на гръцката култура възниква реториката.

Корените на осъзнатата реторика достигат до V в. пр.Хр. Тогава в пределите на Древна Гърция господството на аристокрацията се разпада и се образуват демократични общества. В тях интересите на отделния човек и на групата е трябвало да се приведат в хармония. Това не е могло да стане с привилегията на силата, а чрез словото. В подобни общества словото има жизнено важна роля. Който е можел да говори и да убеждава по-добре, той е имал повече шансове да наложи интересите си и да получи подкрепа от мнозинството за тях.

При по-низшите обществени слоеве това е било необходимо и възможно само в затворени групи. Но в тях най-често са съществували определени структури на власт или борба за надмошцие. Често властта е била санкционирана, а борбите за власт – потушавани от митичните сили – божествен произход, особена връзка с предците или природните сили и др. Тези легитимации могат да се основават на произхода или на утвърдена харизма.

В привилегированите групи обаче се е използвало красноречието, тъй като в тях е имало много хора, „родени от бога“. Гърсели са се аргументи и подходящи формулировки, за да се убедят останалите в едно или друго твърдение. Това е било необходимо предимно когато е ставало дума за конкретно политическо събитие или е трябвало да се вземат решения – особено подходящо е било когато се говори пред съда.

Още Омир, посредник и интерпретатор на обществения ред с митична легитимация, съветвайки мъжете-водачи, говори за произнасянето на подобни речи, когато е трябвало да убедят с аргументи останалите пред военен сбор или събрание на народа.

Архаичният ред в Древна Гърция се разпада през V в. пр.Хр. с основаването на гръцките колонии в Средиземноморието.

Последните не са могли да бъдат контролирани от дистанция и дългосрочно от гръцките градове-държави с тяхната йерархия, още повече че са били в конкуренция помежду си. Но не толкова вътрешните борби, колкото настъпващите перси възпрепятстват контрола на властта над далечните колонии и тя се съсредоточава във вътрешността на страната. Именно това голямо предизвикателство, настъпващо от една чужда, вероятно по-висша култура, показва, че ръководните кадри вече не могат да контролират положението. Инструментите на властта им не са достатъчни, за да се справят с това противоречие. И става ясно, че мнозина от онези, които досега в подчиненото на митовите общество не са могли да съобщят нищо, изведнъж придобиват по-голяма харизма от отговорните личности. Мъже и дори жени изведнъж започват да предлагат съвети и тактики, с които да се посрещне непредвидимото. Така пада ореолът на водещата класа: способностите и слабостите ѝ започват да се считат за равностойни с тези на останалите хора.

Дори „подреденият свят на боговете“ вече не изглежда толкова приемлив, както е бил възприеман дотогава. Заедно с боговете се демитологизират и олигархиите. Отделни хора или групи се приемат за равностойни и еднакво важни с онези, които досега са претендирали, че са водачи. Това поражда демокрация и създава фундаментален просветителски манталитет. „Божественият свят“ и човешкият свят стават еднакво достъпни. Ако човек е искал да живее, трябвало е да вземе нещата в свои ръце. Настъпва часът на народните демокрации. Общите неща са се решавали от народните събрания и народните заседатели са определяли важността на темите (последни остатъци от подобен вид събрания има в Швейцария в общините на отделните кантони). По време на заседание човек е трябвало да убеди останалите в правотата на идеите си. Така че скоро възникват въпросите: какво трябва да направя, как трябва да се аргументирам, как мога да повлияя на това, какви възможности има?

Подобни въпроси поставят началото на реториката. Това изкуство още отрано си е задавало въпроса: как трябва да изглежда дадена реч относно определено политическо събитие, съдебен случай или празничен повод?

Първите големи специалисти по реторика произлизат от професионалните среди на софистите. Кой са софистите?

Още в античната епоха в културното пространство на Гърция е имало хора, приличащи на странстващи учители. Наричали са ги рапсоди. Те са пътували от едно селище до друго и са разказвали, срещу входна такса, старите истории за боговете – най-често в стихотворна форма и с музикален съпровод.

Тези странстващи учители все повече се превръщат в носители на образование. Започват да ги наричат софисти. Те гледат на себе си като на възпитатели и носители на новия тип образование – събират ученици около себе си. Преподават им специални познания и способности, така че те да се утвърдят в политическия и културния живот, да заемат активни ръководни позиции. Освен специализирания материал са им преподавали и два метода, които да им помогнат да влияят чрез речта си: диалектика (изкуството да се води диспут) и реторика (изкуството на планираната свързана реч)*.

В първоначалното реторическо движение прониква рационалистичен елемент. Тъй като божествените митове, моралните предписания и др. са били възприемани от обществото по различен начин, те са могли да бъдат обединени само чрез доминиращите ги рационални гледни точки. Неповторимото и случайното в исторически план също са били подлагани на проверка и са търсени възможности за общовалидни понятия и закони. От позицията на това поведение често е възниквал проблемът, който и до днес стои пред реториката – необходимостта да се обособяват нужните норми.

Именно по този въпрос отделните софисти се различават помежду си. И тъй като мнозина от тях се прекланят пред абсолютния релативизъм, тяхното съсловие си спечелва лоша слава. Така че днес под софизъм се разбира онази духовна нагласа, при която всичко се релативира, която използва езика според собствените си интереси и манипулира хората по всякакъв начин.

1.1.1. Представители в Древна Гърция

За основатели на реториката се считат сиракузците *Тизий*, *Коракс* и *Горгий*. За първите двама не знаем много.

---

* Срв. *Andresen, C. u.a.* (Hg.), *Lexikon der Alten Welt*, Art. „Rhetorik“, Zuerich-Stuttgart, 1965.

За пръв представител на типичната софистика в началото се смята *Протагор** от Абдера, който причислявал реториката към „гражданските изкуства“, с чиято помощ „хората ставали по-добри“. Неговата основна концепция гласи: по-слабата страна да се направи по-силна. Според него, методически това става чрез диалектиката. Дори го наричат основател на диалектиката. Той е направил класификация на изреченията и е открил граматичните родове. Смята се че е първият, който е изготвил елементите на езиковия анализ. Протагор твърди, че е възможно с помощта на реториката да прокараме всяка идея, която считаме за важна, и да я представим като най-важното нещо (*езикова структура*).

Друг софист, *Продик* от остров Кеос, практикува синонимията, т.е. търси близки по значение понятия и ги използва в реториката си (*езиково многообразие*).

Софистът *Хипий* от Елада обосновава мнемотехниката, т.е. произнасянето на наизустена реч. Той е имал способността отведнъж да запомни до 50 имена, дори да ги е чул само веднъж. Тази техника той обосновава с рационалната тренировка на паметта (*езикова техника*).

Най-значителният от софистите-реторизи е *Горгий*** от Леонтина/Сицилия; написал е учебник по реторика, но не е запазен. Той е типичен софист реторик. Езикът, според него, не е инструмент за убеждаване, а за уговаряне. За него е правилно всяко средство, което води до успех, дори да е заблуда или заслепение. Изключвайки единствено прилагането на сила, от етична гледна точка за него всичко останало е позволено.

С речта си той иска да предизвика въздействия, които завладяват и заставят човека да направи нещо, поради което не обръща внимание на външната сетивна страна на езика и на речевия акт. Той знае, че звученето на гласа и ритъмът създават настроения у слушателите и могат да бъдат използвани методично. За тази цел създава художествена проза и по този начин обосновава стилистиката. При него тя обаче е средство за манипулация. Бил

---

* Протагор (~480–415) – известен стгрц. философ-софист; материалист: „човекът е мярка на всички неща“; само сетивното възприятие дава сигурност, увереност.

** Горгий (~480–370) – стгрц. оратор и философ; скептичен софист.

е убеден, че силата на речта няма граници – който може да говори правилно, той може да наложи онова, което иска.

Горгий обучава учениците си на техника на аргументация за всякаква цел и на стилистични средства – чрез аргументацията трябва да бъде увлечен и завладян разумът на слушателите, а чрез стилистичните средства – чувствата и душата му.

Характерно за аргументативната му техника е делението, което често създава впечатление на съвършено, макар че не е такова. Начинът за представяне на аргументацията въздейства сугестивно.

Горгий въвежда като стилно средство реторичния период. Това е нещо средно между размера на стиха на стихотворението и чистата прозаична реч. Под период той разбира смислова цялост, при която частите на мисълта се онагледяват чрез едно формално деление – чрез повтаряне на езикови структури и звукови елементи, на звукове, думи или словосъчетания.

Периодите на Горгий придобиват разкъсан синтактичен строеж, изобилие от ритмични и звукови ефекти. Те втълпяват в съзнанието на слушателите дадена мисъл и ласкаят душата им. Така в речта навлизат елементи, предизвикващи учудване, а стилът става изкуствен. Въпреки това тези периоди се превръщат за цялата античност в идеал за художествена проза*.

Горгий е имал много ученици. От тях известност са придобили *Антифонт* и *Изократ*. По-значим е *Изократ* (436–338) и подобно на другите софисти от IV в. пр.Хр. не е странствал из страната като учителя си, а основава в родната си Атина първото висше училище по реторика, като поставя в центъра на образованието изучаването на реториката**.

Тези школи са се опитвали да се сдобият със слава в цялата страна, като усърдно са наблягали на рекламата, опитвайки се да изместят конкуренцията. Учебните програми на подобни училища са били с педагогическа ориентация, като и целият IV в. пр.Хр. е бил наречен педагогически.

---

* Срв. *Volkmann, R.*. Die Rhetorik der Griechen und Roemer, Berlin, 1872, 2 ff.; *Lausberg, H.*, Handbuch der literarischen Rhetorik, 2 Bde., Muenchen, 1973.

** Срв. *Тоцева, Янка*. Реторика, Шумен, 2006, 16–17.

Изократ е първият софист, който в произведението си „Срещу софистите“ пише против софизма с неговата манипулативна произволност. В действителност обаче не е преодолял същностните тенденции на софизма. Занимава се предимно с конкуренцията, опитвайки се да я отстрани. Все пак скъсва с целенасочения оптимизъм, пропагандиран от опонентите му с цел да се спечелят ученици. Предупреждава да не се надценява педагогиката – и най-добрият учител не може да постигне нещо, ако ученикът му е бездарен или не иска да научи нищо. Без дарба никой не може да стане оратор. Без интензивно занимание с нещата и без опит речта се превръща в празна обвивка от думи. Учителят може само да пробуди онова, което се крие у ученика, може да стимулира процеса на неговата изява и да го предпази от лутане и грешки. Той може само да посочи онова, което е необходимо да се научи, а това са елементите на речта. Способността да се свързват елементите и силата на тяхното излъчване само отчасти може да се предадат чрез обучението.

Изократ остро е атакувал опонентите си, които разделял на три групи:

Първата той нарича *спорещи* (ἐρισητικοί...). Упреква ги в суровост по отношение на морала. Това прави някои от тях неспособни да се справят успешно с конкретните политически и юридически дела. Втората, *реториците-манипулатори*, които без етически изисквания се стремят към елита, той упреква, че се опитват да стилизират системата от правила в абсолютна мода. При това те пропускат да забележат, че за политическата реч са необходими инстинкт и удачни формулировки, за да имат правилата успех. Третата група са реториците, които се стремят да подготвят учениците си предимно за речи пред съда. Тях Изократ упреква, че са обикновени *техници в говора*. Според него те нямат морал и пропагандират чист егоизъм.

Изократ определя себе си като човек на средата. Той се стреми да намери средно положение между морала и успеха, при което е имал голямо влияние в своето време.

В протежение на дългия си живот (98 години), през който докрай е бил активен, е спечелил голямо влияние, макар че до дълбока старост не е променил реторичната си система. Твърди се, че е довел докрай софистиката, при което не възприемал „аморалността“ на своите учители.

Изократ се отличава от Горгий и по други неща – той не е възприел идеята за неустойимата сила на словото, изкуствеността на стила и търсените ефекти чрез стилни средства. Според него темата на речта трябва да съответства на възгледите на оратора. Действително той все пак не е бил неуязвим срещу утилитаризма и скептичната нагласа, ръководеща се от понятия като „удачно мнение“ и „да се улови подходящият момент“.

Ако дотук изброените реторици от школата на софизма са се изявявали литературно само чрез примерни речи, то *Анаксимен* е ораторът, който предлага първия наръчник по реторика. Книгата му достига до нас случайно. Според едно фалшифицирано посвещение, произведението е написано от Аристотел за Александър Велики и се нарича „Реторика на Александър“ и под закрилата на това велико име се е запазило през вековете. Създадено е около 340 г. пр.Хр. Материалът е разделен на части според частите на речта.

В *първата*, основна част се представят седем вида речи към народа (увещаваща, убеждаваща, възхваляваща, укоряваща, обвинителна, защитна и изпитваща). Последният жанр се стреми да открие противоречията и несъответствията. Във *втората* част става дума за доказателствата (заключение за вероятностите, примери) и за стила. *Третата* част разглежда разделението на речта и възможните аргументи.

Още в този общ преглед на реториката проличава нещо, което по-късно ще се прояви по-силно – темата е доста сложна и крие загадки.

Това, което характеризира тази реторика е, че тя е опортюнистична, позволява на моралните елементи в тяхната относителност да важат като отделно или всеобщо мнение. Един аргумент има стойност само ако има изгледи за успех. Именно срещу тази тенденция, която е налице при всички софисти, се противопоставят най-големите противници на софистичното манипулиране, а именно философите*.

---

* Срв. *Baumhauer, O. Die sophistische Rhetorik. Eine Theorie sprachlicher Kommunikation, Stuttgart, 1986; Andresen, C. Op.cit.*

1.1.2. Философите като реторици

Софистите са били просветители, които са се опитвали да усъвършенстват прекъснатите традиции чрез своята мисловно-прагматична мъдрост. При това за тях всичко е станало относително. Те са били убедени, че в океана на познанието човек може да плува и да оцелее само с помощта на специална техника. Тя не трябва да се интересува от същността на нещата или на връзките между тях, а да даде възможност на тази същност да се осъществи. Ето защо човек се нуждае от обширно образование, което обаче трябва да е подходящо за него.

Не истината представлява интерес, а онова познание, което ни помага да оцелеем и да се справим. Тази основна позиция прави от софистите философи. Тяхната реторика изгражда уменията за утвърждаване. Тя изразява имплицитно и мисълта, че човек така или иначе може да познае само частица от истината. Затова той трябва да се ограничи до онова, което може да се направи в момента. Ето защо реториците не се опитват да представят онова, което е истинско, а онова, което е вероятно. И така ориентират речта си към успеха.

Всичко е относително, също и вероятността на онова, което е истинско, е относителна. Тази позиция срещаме и днес при свободните медии – успехът решава какво ще се представя! Срещу нея застават онези, които от времето на Платон се наричат философи.

Сократ* е първият, който вместо опит изисква склоняване и убеждаване, вместо вероятност – истина.

За реториката, т.е. свързаната реч, Сократ не е казал нищо, т.е. ние нямаме никакви запазени сведения, но като метод за намиране на истината е използвал майевтиката (*μαίευτική*) като изкуство за водене на диспут.

Платон**, ученикът на Сократ, в диалозите си „Горгий“ и „Федър“ се придържа към това противопоставяне и така за-

---

* Сократ (~469–399) – стгрц. философ, основател на индуктивния метод, на дефиницията и учението за съвестта (*γυναιτ σεαυτον* !)

** Платон (427–347) – стгрц. философ, учител на Аристотел; неговата школа в Атина е първата академия; основател на идеализма: „истинският свят е светът на идеите“; идеята (*είδος*) е разумна и действителна – най-висшата идея е тази на хубавото и доброто. Душата е безсмъртна.

твърждава конфронтацията между философията и софистичната реторика. Той казва, че ораторите се опитват да придумат слушателите. Те не питат за онова, което наистина е добро или лошо, а се ориентират само към успеха, като злоупотребяват с техниката на говорене. Затова реториката не е истинско изкуство или наука и не се основава на принципи, а е „изкуство за ласкателство“, създадено въз основа на рутината и говори онова, което хората искат да чуят. Тя не е насочена към доброто, а към приятното и полезното.

Във „Федър“ Платон все пак релативира това пълно отричане на реториката в диалога си в „Горгий“. Според Фурман* там той поставя три изисквания към реториката, чрез които оказва силно влияние на бъдещото ѝ развитие. Първо, да не се задоволява с вероятното, а да търси истината. Второ, ораторът да познава душевността на слушателите си, за да им повлияе по правилния начин, защото речта е форма за влияние върху душата. Следователно той трябва да знае кои душевни сили иска да докосне и какво иска да постигне. Ораторът не бива да си играе с това и не бива да използва душевните нагласи на слушателите си за нечисти цели. Той трябва да служи на истината. И трето, речта да има органична структура като живо същество – всичко да е подредено като част от едно цяло.

1.1.2.1. Аристотел – научна реторика

Опитите реториката да се насочи към търсене на истината поема и ученикът на Платон, *Аристотел*** , който отчасти я коригира и превръща в научен метод, основополагащ за бъдещето.

Произведението му „Реторика“ (335 г. пр.Хр.) може да се счита за философска реторика, при това най-значимата и влиятелната. В него намират „творческо приложение основите на логиката и поетиката, което помага по-добре да се разбере спецификата на красноречието, по-специално законите на словесното въплъщение на ораторското изкуство“*** .

* Fuhrmann, Manfred, Die antike Rhetorik, Duesseldorf, 2007.

** Аристотел (384–322) – стгрц. философ; най-големият учен и единственият систематичен философ на античността; основател на логиката; учител на Ал. Македонски.

*** *Апресян, Г.* Ораторското изкуство, София, 1970, с. 19.